

प्राचीन जाति 'शिवी'

— पूर्णदास मानन्धर

हाम्रो देशको प्राचीन इतिहासमा लिच्छविकाल एउटा साह्रै गरिमामय युगको रूपमा रहेकोले धेरै महत्त्व छ । नेपाली समाज र संस्कृतिका विविध पक्षका आधारशिलाको साथसाथै संरचना पनि त्यसैबेला निर्माण भएको थियो । परम्परागत शास्त्रसम्मत व्यवस्था, आचार, नीति नियम, मर्यादित सामाजिक, धार्मिक र राजनीतिक परिपाटी त्यसबेलाको एक उल्लेखनीय विशेषता हो । त्यतिखेर समाजका विभिन्न महत्त्वपूर्ण पक्ष र क्षेत्रहरूमा समानुपातिक रूपमा विकास भएको कुराको जानकारी तत्कालीन इतिहास निर्माणका स्रोत—सामग्रीका आधारमा हामी पाउँछौं । यस्तै स्रोत—सामग्रीका आधारमा विद्वत् वर्गले लिच्छविकाललाई सुवर्णयुग भन्ने गरेको पाइन्छ ।

देशभित्र सामाजिक बिसंगति नरहोस् भनेर तत्कालीन समाजमा माथि उल्लेख गरे झैं प्राचीन हिन्दू वर्ण व्यवस्थालाई अक्षरशः पालन गरेका थिए । तत्कालीन शासकहरू वर्णशंकर उत्पन्न होला भनी खूब सतर्क भएको हामी पाउँछौं । त्यसबखत चारै वर्णका मानिसहरू किवा ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य र शूद्र आदि अस्तित्वमा रहेको कुरा त्यसबेला ठड्याइएका विभिन्न ढुंगाका अभिलेखहरूको सूक्ष्म अध्ययन गरी हेरेको खण्डमा प्रष्टैसित थाहा लाग्न आउँछ ।

स्थानीय देउपाटनस्थित सुप्रसिद्ध पशुपति देवालय-

को प्रांगणको नैऋत्यकोणमा अवस्थित लिच्छवि राजा जयदेव (द्वितीय) को संवत् १५७ को कलात्मक चारपाटे शिलापत्रमा उल्लिखित विगतका लिच्छवि राजपुरुषहरूका वंशक्रमलाई विचार गरी हेर्दा प्रसिद्ध प्रथम ऐतिहासिक लिच्छवि राजा मानदेव (प्रथम) को शासनकालदेखि मात्र नभई त्यस पूर्वदेखि नै अर्थात् ई.सं. ४६४ भन्दा पनि अगाडिदेखि नै यस प्राचीन मुजुकमा वर्णव्यवस्थाले जरा गाडिसकेको प्रतीत हुन्छ । यहाँ लिच्छवि शासनको प्रारम्भ ईसापूर्व तेस्रो शताब्दीमा भएको भनेर मत प्रकट गर्ने गरेको पाइन्छ ।¹ पशुपतिको माथि उल्लेख गरेको अभिलेखमा लिच्छवि नामक राजाको एक दर्जन पुस्ता पश्चात् सुपुष्प भन्ने राजा भए भनी बयान गरिएको छ । सुपुष्पदेवको ऐतिहासिक महत्त्व के थियो, जान्न सकिएको छैन भनी धनबंज्र बज्राचार्यले लेख्नुभएको छ । उहाँ पुनः अगाडि लेख्नुहुन्छ— "गोपाल वंशावलीकारले 'सुपुष्पदेवले नेपालमा वर्णव्यवस्था लागू गरे, पशुपतिको मन्दिर बनाए'...।"² त्यसैगरी डेनियल राइट सम्पादित वंशावलीमा सोमवंशी चौथो राजा पशुप्रेख (क्ष ?) देवले चारजातका मानिस बसाइ राज्य गरेको लेखिएको छ ।³ यी राजालाई नेपालको प्राचीन इतिहासको क्रममा कहाँनिर राख्ने हो, समस्या नै छ । ऐतिहासिक रूपमा शकसंवत् ३८६ (ई.सं ४६४) जेठ शुक्ल प्रतिपदाका दिनमा चांगुको प्रसिद्ध मन्दिरको अगाडि ठड्याइएको राम्रो, अग्लो र सुरुचिपूर्ण कलात्मक विजयस्तम्भमा अन्यान्य कुराको अतिरिक्त 'द्विजेभ्यो' र 'क्षत्रेण'

जस्ता बाहुन र छेतीसूचक शब्दहरू कुँदिएका छन् ।^४ यसरी मानदेवको पालामा तत्कालीन समाजमा व्यवस्थित वर्णव्यवस्था थियो भनेर भन्न सक्छौं । त्यसैगरी शक-संवत् ४२८ (ई.सं. ५०६) को थानकोटस्थित आदि-नारायणको मन्दिरसंगैको वसन्तदेवको शिलापत्रको क्रमशः सातौं र बीसौं हरफमा 'साष्टादश प्रकृतीन्' र 'साष्टादश प्रकृतयः' भन्ने संस्कृत वाक्यांशको उल्लेख परेको छ । धनबज्र बज्राचार्यले ती दुई वाक्यांशको अर्थ अठाह प्रकारका जात भनी लगाउनु भएको छ ।^५ त्यसमा उल्लेख गरिएका अठाह जातको परिचय तत्कालै दिन सकिँदैन, ज्यादै परिश्रमसाध्य छ । हालसम्म जानकारीमा आइसकेका लिच्छविकालीन जातिहरूमा आर्भीर (गोर्मा), किरात, कोली, चाण्डाल, मल्ल, लिच्छवि, वृजि र शाक्य प्रमुख छन् । वर्मन (वर्मा), संघ जस्ता थर (?) सूचक जस्ता कुनै जाति विशेष नछुट्टिने संज्ञा शब्दहरूको पनि आविश्य शिलालेखहरूमा प्राप्य छन् । यसै सन्दर्भमा एक-जना प्रसिद्ध लिच्छवि राजा शिवदेव प्रथम र अंशुवर्माको संयुक्त नाम कुँदिएको तिथि मिति उक्सिकेको चांगुको प्रसिद्ध गुरुद्वको शिलाप्रतिमाका पार्श्व भागमा ठड्याइ-राखिएको शिलालेखको दशौं पंक्तिमा कुँदिएको 'पुण्ड्रराज कुल' शब्द पनि यहाँ जातिको सन्दर्भमा उल्लेख गर्न योग्य छ । यस शब्दलाई सम्बन्धित विद्वान्हरूले आ-आपनै ढंगले पढी अर्थ लगाउने प्रयास गरेको पाइन्छ । धनबज्र बज्राचार्यले त्यसलाई 'पुण्ड्र' साथै 'पुण्ड्र' पनि पढ्नु भएको छ ।^६ डा० जगदीशचन्द्र रेग्मीले 'मुण्ड्री' पढी त्यसलाई तत्कालीन एक जाति विशेषको नाम भनी अर्थ्याउनु भएको छ ।^७ इटालीका प्राच्यविद् रेनिइरो नोर्लेले उक्त शब्दको शुद्ध हिज्जे 'सुण्ड्री' वा 'पुण्ड्री' भनी शङ्का प्रकट गर्नु भएको छ भनी डा० रेग्मीले लेख्नुभएको छ ।^८ अर्का प्राचीन लिपिविद् शङ्करमान राजवंशीले चाहि फेरि 'पुण्डी' पढ्नु भएको कुरा पनि यस सिलसिलामा कम रोचक छैन ।^९ हरिराम जोशीले त्यस शब्दलाई 'मुण्ड्र' लेख्नु भएको छ र त्यसको अर्थ स्थान भन्ने गर्नुभएको छ ।^{१०} त्यसैगरी डा० डिल्लीरमण रेग्मीले 'पुण्ड्र' लेख्नुभएको छ र 'पुण्ड्रराजकुल' को अर्थ शाहीगृहको रूपमा लिनुभएको छ ।^{११} लिच्छवि लिपिमा 'म' र 'प' झण्डै झण्डै समानाकृतिको भएको हुनाले त्यस्तो हुन पुगेको हुनसक्छ, तर कसैले 'ह्रस्व' र कसैले 'दीर्घ'

कसरी पढ्नु पुगेका हुन्, थाहा छैन । अब एकछिन सन्दर्भ बदलौं ।

काठमाडौंको स्थानीय लगनटोलस्थित विष्णुको एउटा सानो देवालयभित्र राखिएको शिवदेव (द्वितीय)को संवत् ११६ (ई.सं. ६६५) को अभिलेखको तेह्रौं पंक्तिको शुरुमा 'शिवीप्रणाली' भन्ने शब्द पनि अन्य वाक्यहरूका अलावा कुँदिएको छ । धनबज्र बज्राचार्यले त्यस शब्दको अनुवाद शिवीधारो मात्रै गर्नुभएको छ ।^{१२} उक्त धाराको उल्लेख भोग, भाग, कर तथा हिरण्य आदि त्यसताकाका कर असूल उपर गरिने जग्गाको सीमाको रूपमा गरिएको छ । नोर्लेले पनि उक्त शब्दलाई 'शिवी' (Sivi) नै पढ्नु भएको छ ।^{१३} हरिराम जोशीले 'शिवी' शब्दको अर्थ ठाउँको नाउँको रूपमा लिनुभएको छ ।^{१४} डा० डिल्लीरमण रेग्मीले Sibi लेख्नु भएको छ ।^{१५} यस रोमनलिपिलाई देवनागरी लिपिमा लिप्यान्तर गर्दा साधारण नियम अनुसार 'सिबि' हुन्छ ।

माथि उल्लेख गरेका तत्कालीन जाति विशेषको नामको साथमा एक न एक अर्को शब्द आएको द्रष्टव्य छ । उदाहरणको लागि हनुमानढोकास्थित स्व० श्री ५ त्रिभुवन स्मृति संग्रहालयमा राखिएको अंशुवर्माको समयको मानिने प्रस्तरको जाँगी अभिलेखमा 'किरात' शब्दसित 'वर्षधर' शब्द आएको छ ।^{१६} लिच्छविसित 'पूर्णचन्द्र'^{१७}, मल्लसित 'पुरी'^{१८}, कोर्लेसित 'ग्राम'^{१९} र वृजिक (वृजि) सित 'रथ्या'^{२०} शब्द आए झैं यहाँ 'शिवी' शब्दसित 'प्रणाली' संज्ञाशब्द आएको कुरा मननयोग्य छ जस्तो हामीलाई लाग्छ । डा० जगदीशचन्द्र रेग्मीको अधिको 'मुण्ड्री' शब्दलाई पनि जाति विशेषको नामको रूपमा स्वीकार्ने हो भने 'मुण्ड्री'सित 'राजकुल' शब्द आएको पनि प्रत्यक्ष नै छ ।

अब हामी 'शिवी' शब्दको विश्लेषण गरौं । यो एक अति प्राचीन क्षत्रिय जातिको नाम हुनमा धेरै सम्भावना छ । कारण महाभारत महाकाव्यमा (ई.पू. १६००-१५००) 'शिवि' शब्दको उल्लेख जाति विशेषको सन्दर्भमा गरिएको हामी पाउँछौं । उद्योगपर्वमा (१६५।७) एउटा श्लोक छ— 'शकाः किराता यवनाः शिवयोऽथ वसातयः ॥' यो श्लोक दुर्योधनको सेनाको सम्बन्धमा

आएको छ । यसको अर्थ शक, किरात, यवन, शिवि र बसाती हुन्छ ।²¹ त्यसैगरी सभापर्वको बर्तिसौं अध्यायमा पनि शिविहरूलाई मरू (राजपुताना) मा राखिएको छ ।²² 'शिवि' देशसूचक शब्द पनि हो ।²³ जातिको सन्दर्भमा 'शिवी' शब्दको ठीक हिज्जे 'सिवि', 'शिवि', 'शिवि', 'शिवी' वा 'शिवी' कुन हो छुट्याउन हम्मैसि पर्छ । संस्कृतमा 'शिवि' लाई 'शिवि' पनि लेखिन्छ ।²⁴ समयको ठूलो अन्तरालमा शब्दलेखनमा हिज्जेमा केही रूप परिवर्तन हुन पुग्यो होला तर शब्दको ध्वनि चाहिँ समान नै रह्यो होला भन्ने विचार यस परिप्रेक्ष्यमा हामीले गर्नु पर्ला जस्तो लाग्छ । शब्दको हिज्जे लेखनको सन्दर्भमा यहाँ ध्यान पुऱ्याउनु पर्ने कुरा के छ भने प्रसिद्ध 'लिच्छवि' शब्दलाई 'लिच्छिवी', 'लेच्छिवि', 'लेच्छइ' तथा 'निच्छवि' लेखिएको पनि पाइन्छ ।²⁵ हाम्रो यहाँ पाइने लिच्छविकालीन शिलालेखहरूमा 'लिच्छवि' हिज्जे कुँदिएको पाइन्छ तर भारतका गुप्तवंशी राजा स्कन्द-गुप्तको भित्ती अभिलेखमा 'लिच्छवि' कुँदिएको पनि द्रष्टव्य छ ।²⁶ त्यसैगरी 'वृजिक' लाई पनि 'वज्जि' 'बज्जि' लेखिएको पाइन्छ ।²⁷ हामी लेख्दा 'वामन' र बोल्दा 'वामन' र बोल्दा 'विशाल' लेख्दा 'विशाल' लेख्छौं । यस्ता बोल्दा एउटा लेख्दा अर्कै (हिज्जेमा अन्तर आउने) हुने थुप्रै अरू शब्दहरू पनि छन् । यी सबै यहाँ चर्चा गरिराख्नाको तात्पर्य महाभारत र त्यसपछिका अन्यत्र एतिहासिक ग्रन्थादि तथा एतिहासिक सामग्री आदिमा जातिको सन्दर्भमा उल्लेख भएको शब्द 'शिवि' पछि लिच्छविकालमा आएर 'शिवी' को रूपमा रूपान्तर हुन आएको हुनुपर्छ भन्ने अनुमान र तर्क गर्न सम्भवो लागि हो । महाभारतकालीन शिविहरूका सन्तान दरसन्तान नै हाम्रो लगनको शिलालेखमा उल्लेख भएको 'शिवी' जाति हुन् भनेर बोल्न हामीसित कुनै पनि किसिमको तगडा सबूत छैन, खालि अनुमानको आधारमा हिँड्नु परेको छ । भियना एकेडेमीका सुप्रसिद्ध प्राच्यविद् जर्ज बूहलरको भनाइ अनुसार साधारणतया 'व' लाई 'ब' उच्चारण गरिएकोले उत्तरी, मध्य र पश्चिमी भारतमा 'ब' को पुरानो चिह्न (अक्षर ?) हरायो र त्यसको ठाउँ शिलालेखहरूमा सातौं र पछिल्ला शताब्दीहरूमा 'व'ले लियो । उहाँको यस भनाइलाई नेपालको तत्कालीन सन्दर्भलाई लिएर विमर्श गर्ने हो भने यहाँ तर्क गर्न अति आधार प्राप्त हुन आएको जस्तो देखिन्छ । हामीले यहाँ उल्लेख गर्न बसेको

स्थानीय लगनटोलको ढुङ्गामा कुँदिएको अभिलेख पनि सातौं शताब्दीको अन्तिम दशकतिर कुँदिएको थियो । त्यसबेला श्री बूहलरको विचारलाई हृदयंगम गर्दै हेर्ने हो भने, 'शिवि' कुँदनु पर्ने ठाउँमा 'ब' को चिह्न (अक्षर ?) लेख्ने चलन हराएकोले अर्थात् 'व' लाई 'ब' उच्चारण गर्न थालेपछि 'शिवि' कुँदनु पर्ने ठाउँमा 'श' र झुक्किएर ह्रस्व 'वि' को सट्टामा दीर्घ 'वी' कुँदनु पुग्यो होला । शिलालेख कुँदनेले त्यस्तो भ्रमवश गरेमा कुनै आश्चर्य छैन । त्यसैले 'शिवि' को ठाउँमा 'शिवी' हुन पुगेको होला भन्ने हामीलाई लाग्छ । 'शिवी' शब्दको दोस्रो प्रयोग आज अहिलेसम्म प्राप्त अन्य लिच्छविकालीन शिलालेखहरूमा र अन्य ऐतिहासिक सामग्रीहरूमा प्राप्त भै नसकेकोले गर्दा हामी तर्क र अनुमानमा मात्रै भर पर्न बाध्य हुनु परेको छ ।

यसरी हामी 'शिवी' लाई 'शिवि' वा 'शिवि' को परिवर्तित रूपमा विचार गर्ने हो भने छलफलको लागि अझ अगाडि बढ्न हामीलाई सुगम हुनेछ । 'शिवि' हरू किरातहरूका र शकहरूका समकालीन भएको कारणले गर्दा यिनीहरू पनि प्राचीनकालमै नेपालमा पदार्पण गरिसकेको थियो होला कि भन्ने अनुमान लगाउन सकिन्छ । हिन्दू पौराणिक वाङ्मयका प्रसिद्ध त्यागी र परोपकारी राजा 'शिवि'सित शिविजातिको के वस्तो सम्बन्ध थियो भन्न सकिँदैन, यो अध्ययनकै विषय छ । ऐतिहासिक रूपमा शिविहरू यौधेय, मद्र र मालव जातिको समकालीन शान्ति र स्वतन्त्रताप्रेमी अल्पसंख्यक वीर गणतान्त्रिक विचार भएको जाति हो । यिनीहरू चेनाब र झेलम नदीको दोभानको तलतिर मालवहरूको बस्ती नजिकै बसोबास गर्दथे । कुनै कुनै इतिहासकारले यिनीहरूको बासस्थान पंजाबको झाङ क्षेत्रको शोरकोट भन्ने ठाउँको इरावती र चन्द्रभागा नदीको बीच भाग हो भनेका छन् । शोरकोटकै शिलालेखमा 'शिविपुर' को उल्लेख छ ।²⁹ ऐतरेय ब्राह्मण (८, २३, १०) मा शिविहरूका राजा अमित्रापनको उल्लेख गरिएको छ ।³⁰ शिवि जनपदको उल्लेख बौद्ध जातक (ई. पू. ८००-५००) मा पनि पाइन्छ ।³¹ शिविहरूको अस्तित्व सिकन्दर महानुले भारतमाथि धावा बोलेको बखत (ई. पू. ३२०) मा पनि भएको पाइन्छ । यसरी 'शिवि' हरू सिकन्दरका समकालीन अल्पसंख्यक जनजातिको रूपमा पनि देखिन आएको छ । सिकन्दर महानुको हिन्दुस्तान उपर आक्रमण भएताका लेखिएको

इतिहासमा ग्रीक इतिहासकार द्रय विवन्टस कटिअस र डायोडोरसले 'शिबि' लाई 'शिबोइ' लेखेका छन् । त्यसबेला शिबिहरूका गणतन्त्रात्मक राज्य थियो ।³² कात्यायन (ई. पू. ३००) ले पनि शिबिहरूको देशको बारेमा उल्लेख गरेको छ भने पौराणिक ग्रन्थहरूमा यिनीहरू राजसत्ता मान्ने जातिहरू भनेर उल्लेख गरिएको पाइन्छ ।³³ सुप्रसिद्ध वैयाकरण पाणिनिको अष्टाध्यायी सूत्रका टीकाकार पतञ्जलि (ई. पू. १२०-१००) ले आफ्नो 'महाभाष्य' मा शिबिहरूलाई 'शैब्या' लेख्नुभएको छ ।³⁴

ई. पू. पहिलो शताब्दी पश्चात् शिबिहरूको बारेमा केही पनि सामग्री प्राप्त छैन भनी स्व० काशीप्रसाद जायसवालले आफ्नो 'Hindu Polity' नामक ग्रन्थको १४७ पृष्ठमा उल्लेख गरेका छन् । यिनीहरू ईसाको दोस्रो शताब्दीमा मथुराका क्षत्रपहरूको दबाव परेको कारणले गर्दा यौधेय, मद्र र मालवहरूको साथ आफ्नो पौराणिकस्थल छाडी पश्चिम राजपुतानातिर बसाई सरेर वाध्य भएका थिए ।³⁵ त्यहाँ उनीहरूले आफ्नो देशको राजधानीको नाम 'माध्यमिक' राखे । त्यहाँबाट उनीहरूले तामाका ससाना सिक्का पनि निष्कासन गरेका थिए । त्यस मुद्रामा 'शि बि ज न प द स' 'म जिज्ञ म नि का य' भन्ने शब्द ब्राह्मी-लिपिमा अंकन गरिएको पाइन्छ ।³⁶ के शिवदेव (द्वितीय) को शिलालेखमा उल्लेख भएको 'शिबी' नै दोस्रो शताब्दी-तिरका भारतीय इलाकामा बस्ने शिबिहरूका सन्तानहरू हुन्त ? हो भने यी नेपालमा कहाँबाट कहिले र कसरी पसे त्यसबारेमा हामी अनभिज्ञ छौं । राजपुतानातिर लागेका शिबिहरू र यहाँका 'शिबी' हरू (?) बीच के सम्बन्ध थियो, यो पनि ज्ञातव्य छैन । यी तत्कालीन अल्पसंख्यक जातिको उल्लेख ई. पू. १५०० देखि ईसाको दोस्रो शताब्दीसम्म बारम्बार उल्लेख भैरहेकोले कम रोचक छैन । महाभारत, ग्रीक इतिहासकार र सिक्काको माध्यमबाट परिचित शक, किरातका साथमा उल्लेख भएका यी शिबिहरूको ऐतिहासिक अस्तित्वलाई कुनै हालतमा पनि हामी नकार्न सक्दैनौं ।

नेपालको काठमाडौं उपत्यकामा लिच्छवि, आभीर, मल्ल, कोलि, वृजिहरू समय समयमा कारणवश आए जस्तै शिबिहरू पनि कारणवश नेपालभित्र छिरेको हुनुपर्छ र उनीहरू रैथाने जातिसित मिलेर बसे होलान् ।

उनीहरूले लिच्छविहरूकै शासन स्वीकारे होलान् र आफूहरू शिल्पीको रूपमा रहे होलान् । हामीले माथि उल्लेख गरेको 'शिबीप्रणाली' सम्भवतः यिनीहरूले नै निर्माण गरेको कुनै भव्य कलात्मक मकराकृतिको ढुंगेधारा हुनुपर्छ । मकराकृतिको ढुंगेधारालाई लिच्छविकालमा 'प्रणाली' शब्द व्यवहृत थियो । हालसालै स्थानीय रत्नपार्कको पश्चिममा प्राप्त अभिलेख सहितको ढुङ्गे धारा-ले यस कुरालाई सप्रमाण पुष्टि गरेको छ । वसन्तदेवको १८ जात उल्लेख भएको शिलापत्रमा 'शिवकदेवकुल' शब्दको पनि उल्लेख पाएको छ । त्यसको अर्थ धनबज्र-ले मन्दिर लेख्नुभएको छ ।³⁷ यो 'शिवकदेवकुल' पनि शायद शिबीहरूद्वारा नै निर्मित भव्य स्थापत्य कलाको नमूना हुन सक्छ । त्यसैगरी नरेन्द्रदेवको संवत् ६७ (६४३) अर्थात् लगनको शिलालेखभन्दा सोह्र वर्ष अगाडि थापिएको शिलालेखमा पनि 'शिवगलदेव (कुल)' शब्दको उल्लेख आएको छ ।³⁸ यस मन्दिरवास्तुसित पनि शिबी-हरूको केही सम्बन्ध छ जस्तो हामीलाई मनमा लाग्छ । यसरी वसन्तदेवको ४२८ शक संवत्को १८ जातिको उल्लेख गरिएको शिलालेखमा पनि 'शिवकदेवकुल' को उल्लेख भएकोले यदि हामीले 'शिवकदेवकुल' लाई शिबीहरूसितै सम्बन्धित गराउने हो भने शिबीहरू वसन्तदेवको समयदेखि नै नेपालमा स्थायी रूपमा बसोबास गरी सकेको देखिन्छ । यिनीहरू पनि १८ जातमध्ये एउटा जातमा पर्दथ्यो भन्ने कुरा अब अनुमान गर्न गाह्रो पर्दैन जस्तो लाग्छ । लगन टोलको अभिलेख र वसन्तदेवको अभिलेखको समयमा १५३ वर्षको मात्रै अन्तर भएको देखिन्छ । यसरी शिबीहरूलाई जातिको रूपमा मान्ने हो भने अझ मानदेवकै समय वा ऊभन्दा अगाडिदेखि नै उनीहरूको बसोबास काठमाडौं उपत्यकामा भैसकेको देखिन्छ जस्तो लाग्छ । यो हाम्रो क्षीण अनुमान मात्रै हो, विद्वान्हरूबाट यस सम्बन्धमा गवेषण हुनु आवश्यक पर्दछ ।

टिप्पणीहरू

१. डा. जगदीशचन्द्र रेग्मी, प्राचीन नेपालको राजनीतिक इतिहास, (काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, प्रथम संस्करण, २०३५) पृ. ३१ ।
२. धनबज्र बज्राचार्य, लिच्छविकालका अभिलेख,

- (कीर्तिपुर : नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थान, २०३०) पृ. ५५७ ।
3. Daniel Wright, *History of Nepal* (Kathmandu : Nepal Antiquated Book Publishers, Reprint, 1972), P. 113.
 ४. धनबज्र बज्राचार्य, पूर्ववत्, पृ. १२-१३ ।
 ५. ऐजन, पृ. ६३ ।
 ६. ऐजन, पृ. २३३ र ६०८ ।
 ७. जगदीशचन्द्र रेग्मी, लिच्छविसंस्कृति, (काठमाण्डू : रत्नपुस्तक भण्डार, २०२६) पृ. १२४ ।
 ८. ऐजन, पृ. १२४ (पाद टिप्पणी संख्या १) ।
 ९. शङ्करमान राजवंशी, 'लिच्छविकालीन पुण्डरीराजकुल', प्राचीन नेपाल, संख्या ५७ (पुरातत्व विभाग, वैशाख-जेठ २०३७) पृ. १ ।
 १०. हरिराम जोशी (सम्पा.), नेपालको प्राचीन अभिलेख, (ब:मलादी: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०३०) पृ. २१८ तर पृ. २२१ मा उहाँले 'मुन्द्रि' लेखनु भएको छ ।
 11. D. R. Regmi, *Inscriptions of Ancient Nepal*, Vol. III (New Delhi : Abhinav Publications, 1983) P. 107.
 १२. धनबज्र बज्राचार्य, पूर्ववत्, पृ. ५१६ ।
 13. Raniero Gnoli, *Nepalese Inscriptions in Gupta Characters*, pt. I (Text) (Istituto Italiano per Il Medico Ed. Estremo Oriente, 1956) Inscription No. 77, P. 107.
 १४. हरिराम जोशी, पूर्ववत्, पृ. ५३० ।
 15. D. R. Regmi, *Op. Cit.*, P. 22.
 १६. धनबज्र बज्राचार्य, पूर्ववत्, पृ. ३७४, संख्या ६१ को अभिलेखको मूल पाठ ।
 १७. अभिलेख संग्रह, पहिलो भाग, इतिहास संशोधन मण्डल ।
 १८. धनबज्र बज्राचार्य, पूर्ववत्, पृ. ४०७-४०८, ४२३-२४, ४४२-४३, ४६३-६४ ।
 १९. ऐजन, पृ. ४७५ ।
 २०. गौतमबज्र बज्राचार्य, 'वृजिकरथ्या' पूर्णिमा, पूर्णाङ्क ६, इतिहास संशोधन मण्डल । पृ. ७-१४ ।
 २१. लोकमणि देहाल, 'किरात जाति', मधुपर्क, वर्ष १३, अङ्क २, गोरखापत्र संस्थान, २०३७, पृ. १२६ ।
 22. K. D. Jayasawal, *Hindu Polity* (Banglore: The Bangalore Printing and Publishing Co., Ltd., 1978) P. 63.
 २३. डा. पाण्डुरङ्गवामन काणे, धर्मशास्त्रका इतिहास, अर्जुन काश्यप चौबे अनूदित (तृतीय भाग) (लखनऊ: हिन्दी समिति, सूचना विभाग, १९६५) पृ. ६४१ पाद टिप्पणी ।
 24. Monier M. Williams, *A Sanskrit English Dictionary*, (Delhi : Oriental Publishers) P. 1072-1073.
 २५. डा. देवसहाय त्रिवेद, प्राङ्मौर्यबिहार, (पटना : बिहार राष्ट्र भाषा परिषद्, प्रथम संस्करण, वि. सं. २०११) पृ. ४२ ।
 २६. ऐजन, पृ. ४६ : बिल सम्पादित, बुद्धिस्ट रेकर्ड अफ वेष्टर्न वर्ल्ड, भाग २, पृ. ७२ को आधारमा ।
 27. Iman Singh Chemjong, *History and Culture of the Kirat People*, (3rd Edition, 1966) P. 19.
 28. George Buhler, *Indian Palaeography* (New Delhi : Oriental Books Reprint Corporation, 1980) P. 74.
 29. R. C. Majumdar (Ed.), *The Vedic Age*, (London : George Allen and Unullen Limited, Third Impression, 1957) P. 279.
 ३०. ऐजन ।
 31. M. K. Sharan, *Tribal Coins A Study* (New Delhi : Abhinav Publications, 1972) P. 46.
 32. K. P. Jayasawal, *Opt. Cit.*, P. 68.
 33. *Ibid.*, PP. 63-64.
 34. M. K. Sharan, *Opt. cit.*, P. 64.
 35. K. P. Jayasawal, *Opt. cit.*, P. 68.
 36. M. K. Sharan, *Opt. cit.*, P. 37.
 ३७. धनबज्र बज्राचार्य, पूर्ववत्, पृ. ६२-६३ ।
 ३८. ऐजन, पृ. ४६४-६५ ।